

Nomenclàtor

JOAQUIM NADAL I FARRERAS

ERMESSENDA DE CARCASSONA

UNA DONA DE GOVERN

Ermessenda va ser una dona extraordinària perquè va tenir una vida extraordinària: una vida llarga, una vida plena, una vida de lluita, riquesa i poder en unes dècades clau per a la consolidació del poder comtal a Catalunya.

Degué viure uns vuitanta-tres anys, que per l'esperança de vida de l'època era molt, i exercí amb plenitud les funcions de comtessa de Barcelona, Girona i Osona en solitari, o en cogovern amb el seu marit, el seu fill i el seu net.

Ermessenda de Carcassona va viure més de vuitanta anys. Nascuda entre el 974 i el 976, una dada encara imprecisa, morí al castell de Sant Quirze de Besora el dia 1 de març de 1058. Era filla dels comtes Roger I i Adelaida, de la casa de Carcassona, i va tenir tres germans: Ramon I, Bernat I i Pere. Aquest darrer, Pere Roger, el trobarem coetàniament a la seva germana com a bisbe de Girona. Ermessenda va sobreviure vint anys al seu germà Bernat, quaranta-vuit a Ramon i vuit a Pere. El seu marit, el comte de Barcelona Ramon Borrell, va morir el 1017, quaranta-un anys abans que la seva esposa; i el seu fill Berenguer Ramon I *el Corbat* morí el 1035, vint-i-tres anys abans que la seva mare. Degué viure uns vuitanta-tres anys, que per l'esperança de vida de l'època era molt, i exercí amb plenitud les funcions de comtessa de Barcelona, Girona i Osona en solitari, o en cogovern, en diversos moments de forma successiva.

Ermessenda trenca el tòpic de la dona medieval sotmesa i reprimida, però en un cert sentit potser és també l'excepció que confirma la regla. En els grans llinatges es reservava a la dona la principal funció de donar descendència, i amb el dot que aportava acreixia el patrimoni i afavoria les aliances entre famílies amb vocació d'ampliar dominis, si s'esqueia. El paper de la dona era generalment subsidiari i subordinat. Però en el cas d'Ermessenda els fets i els documents ens mostren una participació plena en el govern dels comtats, primer en cogovern amb el marit, després amb funcions de govern directes i exclusives en la minoria d'edat dels seus fills i net, i, en la majoria d'edat dels esmentats, compartint

responsabilitats i exhibint drets i patrimoni propi. En molt bona mesura, Ermessenda va ser la baula de la continuïtat comtal en els moments de risc material o de fragmentació patrimonial.

Un sepulcre enlluernador

George Steiner va advertir la grandesa del sepulcre de la comtessa. Enterrada a la galilea de la catedral romànica de Girona, com Ramon Berenguer II, *Cap d'Estopes*, el sepulcre va ser traslladat a l'interior de la catedral gòtica a l'arrencada de les tres naus de la girola l'any 1385, per voluntat del rei Pere III el Cerimoniós. Per tal de subratllar la dignitat dels seus antecessors el rei va encarregar uns nous sepulcres a l'escultor Guillem Morei (o Morell), coronats per unes escultures jacents a la tapa del sepulcre. Diu Steiner al seu llibre *Errata, una vida a examen*: «Quan la pluja travessa la llum, l'angle que fa pot realçar-ne l'efecte. En uns murs romànics vermellosos i grisencs teixeix una teranyina de nusos i fils de plata. En tot cas, seria difícil imaginar un clima en el qual Girona no pugui desplegar el seu encant. Les riqueses hi són nom-

«En el seu sepulcre, l'escultor va insinuar un somriure incipient. Però somriure potser és una paraula equivocada. És de dintre la pedra esculpida des d'on brilla un secret de llum, de comiat reticent», diu Steiner.

brotes: els convents de la Mercè, Sant Domènec, Sant Francesc, l'església de Sant Feliu; les capelles de Sant Jaume i Sant Miquel, i per sobre de tot, la Seu, la massissa fortalesa-basilica dedicada a Déu, que acull el sepulcre de la comtessa Ermessenda, *anno* 1385. Aquesta és una de les grans obres, poc coneguda, però absoluta, de l'art gòtic, de tots els arts purs i simples. Tallada en alabastre, la cara és d'una dorment que mostra una acollidora solemnitat en repòs, darrere les parpelles tancades i la boca que respira, i en la qual l'escultor va insinuar un somriure incipient. Però *somriure* potser és una paraula equivocada. És de dintre la pedra esculpida des d'on brilla un secret de llum, de comiat reticent. L'economia de línies, l'anatomia d'abstracció sensible, fins i tot sensual, no s'han tornat a igualar fins a Brancusi. Si la bellesa absoluta ja és la convidada de la mort, la figura de Guillem Morell n'és la prova.»¹ Només per voluntat històrica i per reconeixement de la nissaga podem entendre la voluntat del rei Pere d'erigir un monument a aquesta dona extraordinària i alhora controvertida.

1. GEORGE STEINER: *Errata, una vida a examen*. Traducció d'Albert Mestres. Barcelona: Arcàdia, 2018, p. 214. Aquest paràgraf magnífic vol ser també un homenatge a George Steiner, que va morir el passat 3 de febrer de 2020.

Guerra i colonització

Ermessenda visqué uns temps de guerres, d'escaramusses, d'expedicions de càstig o d'intermediació a terres d'al-Àndalus; d'abundància i circulació de l'or dels tributs (pàries), d'eixamplament de fronteres, de reforçament del poder militar interior i de lluites entre senyors en una terra de castells, de comtes, de vescomtes i de magnats; de poder militar i de poder de l'Església i d'una jerarquia feta de complicitats territorials i familiars; de colonització (monàstica o no) de terres, d'explotació dels habitants no integrats ni en l'estructura eclesiàstica ni militar. Un temps en què, com explica Antoni Segura, «suposem que qualsevol comte pirinenc dels segle IX o X no lluitava per Catalunya —concepte que ni tan sols existia— sinó per engrandir unes possessions que li permetien mantenir allunyats els possibles enemics i, alhora, augmentar el seu poder i les seves rendes».

Una visió contrastada, el judici de la història

Ermessenda va cogovernar amb el seu marit Ramon Borrell del 993 al 1017, va exercir primer la regència (1017-1023) i després un cogovern inestable amb el seu fill Berenguer Ramon I (1023-1035) i encara va exercir la regència durant la minoria del seu net Ramon Berenguer I del 1035 al 1039 i un cogovern amb variacions amb aquest net del 1039 al 1058 amb alternatives àlgides o crítiques. Va ser respectada i admirada, alhora que temuda, pels seus coetanis, que li van reconèixer el paper d'«obradora de la divina llei», en expressió de l'abat Oliba, o li van lloar la seva «pietat, sagacitat i habilitat en el govern», com van fer els benedictins de Saint-Maur al Llenguadoc.

En canvi, contemporàniament, com ha explicat Xavier Gil Roman a la seva tesi doctoral, va ser jutjada severament per uns (Pròsper de Bofarull, Antoni Rovira i Virgili o Ferran Soldevila, així com per Pierre Bonnassie) i obertament reivindicada per uns altres.

Va ser respectada i admirada, alhora que temuda, pels seus coetanis, que li van reconèixer el paper d'«obradora de la divina llei», en expressió de l'abat Oliba, o li van lloar la seva «pietat, sagacitat i habilitat en el govern».

Antoni Pladevall recapitula, no sense declarar «simpatia i estima» —indiscutiblement platònics— per la comtessa, que en algun moment o altre se la va titllar «d'ambiciosa, de rancuniosa, buscabregues i altres sinònims pejoratiu equivalents». Mentre que Pierre Bonnassie concreta dient que «Ermessenda simbolitza per als seus adversaris el que el poder comtal té de més odiós: un autoritarisme maníac, associat a una total incompetència militar». Cap dels detractors, però, no es va fer càrrec del context històric i de la voluntat explícita del comte Ramon Borrell en apoderar Ermessenda més enllà del que alguns haurien desitjat.

A l'altre costat, Ramon d'Abadal, per exemple, considera «que era una dona d'un tremp i envergadura considerables, i pel que jo puc judicar, d'altres qualitats morals», per afegir més endavant que «aquesta gran senyora encara espera l'erudit que li dediqui una biografia que bé es mereix», i que «fou una amiga constant del bisbe Oliba». Posteriorment, Santiago Sobrequés Vidal escriuria que «d'antuvi sembla que la muller de Ramon Borrell fou una dona de remarcable beutat, però, a part d'aquesta circumstància, els autors contemporanis i posteriors i els fets que d'ella coneixem coincideixen a atribuir-li positives qualitats morals i de governant [...] i els fets acrediten l'energia de la comtessa».

Antoni Pladevall, que és qui n'ha publicat una monografia més ajustada, conclou que «Ermessenda [...] no és una comtessa corrent, sinó la comtessa barcelonesa per excel·lència, car cap altra dona ha tingut tanta influència ni tanta responsabilitat en els destins del país. [...] Ermessenda es mostra sempre com una dona piadosa i esplèndida en temes religiosos i consta

positivament que era una noia de gran bellesa i dolcesa de caràcter».

Ermessenda apareix citada en els documents de la seva època com a «venutíssima i magnífica» (1003), «piadosa i bondadosa» (1009), «estimada» (1013), «dolcíssima» (1014), «obradora de la divina llei» (1019). Segons Jaume Sobrequés i Mercè Morales, és «probablement la dona més poderosa de la història de Catalunya».

Una dona de govern

Accions militars i plets caracteritzaren les etapes successives de responsabilitats de govern d'Ermessenda. Així, acompanyà sempre el seu marit en accions militars i diplomàtiques, participà directament en l'expedició militar a Saragossa, fins que després d'una acció avortada a Còrdova morí el comte i deixà a Ermessenda en testament el govern de tots els seus comtats i bisbats a manera de violari. D'aquesta època són els tractes amb el seu germà i bisbe de Girona Pere Roger, pels quals Ermessenda li comprà per cent unces d'or (que el bisbe farà servir per a l'erecció i restauració de la catedral romànica de Girona) l'alou i l'església

de Sant Daniel, on es fundarà amb donacions posteriors el monestir benedictí que encara avui transmet el seu llegat.

Afirmà també els seus drets de propietat sobre l'alou d'Ullastret dins el comtat d'Empúries, que el comte Hug I, un cop mort Ramon Borrell, ocupà malgrat que li havia venut. Ermessenda renuncià a lluitar i va triar el camí d'un judici que li acabaria donant la raó primer a Sant Genís d'Orriols i després a la mateixa catedral de Girona amb la intervenció d'Oliba.

En la incòmoda gestió d'un govern compartit va viure un estira-i-arroña amb el seu fill Berenguer Ramon I fins que l'any 1023 la comtessa va donar com a penyores de pau un lot de vint-i-nou castells situats als comtats de Barcelona i d'Osona. Fruit d'aquest acord de pau amb empenyorament de castells, la comtessa rebé les rendes del bisbat i del comtat de Girona, seguí sent reconeguda com a comtessa de tots els comtats i es mantingué una posició de govern conjunt.

Després de la mort de Berenguer Ramon I (1035), i malgrat un testament que comportava la partició dels comtats, Ermessenda en retenia la unitat perquè ella era l'única mestressa o sobirana directa de tot el patrimoni que el seu marit i el seu fill havien posseït. Va començar així una segona etapa de govern personal. L'exercici del poder planteja sempre moltes arestes i no és fàcil complaure tothom, però Ermessenda, malgrat la potent emergència dels magnats, va aglutinar-los majoritàriament i els posà al servei del reforçament dels comtats i de la seva vinculació jeràrquica amb el comte Ramon Berenguer I. Ermessenda, com ha dit Pladevall, «va mantenir i acreixer el prestigi i la preeminència del llinatge, en uns moments

Malgrat la potent emergència dels magnats feudals, Ermessenda va aglutinar-los i els posà al servei del reforçament dels comtats i de la seva vinculació jeràrquica amb el comte Ramon Berenguer I.

difícils, quan començaren les insurreccions i l'esclat bel·licista dels primers grans magnats dels llinatges senyorials i feudals».

Un cop arribada la majoria d'edat del seu net, Ramon Berenguer I, es plantejaren dues menes de conflictes. D'una banda, la revolta de Mir Geribert, proclamat príncep d'Olèrdola, que obrí una esclatxa entre Ermessenda i els magnats, i el rebuig del casament de Ramon Berenguer I amb Almodis, que donà lloc a diversos processos d'excomunió del comte. En l'estira-i-arronsa entre àvia i net prevalgueren els superiors interessos del llinatge i de la unitat del patrimoni, i aclarits els desencontres amb l'àvia, el comte va aconseguir reduir la revolta de Mir Geribert, va signar una concòrdia amb la comtessa per la qual Ermessenda li jurava fidelitat i, finalment, la donació esponsalícia que Ramon Berenguer va fer a Almodis de la ciutat de Girona, el castell de Gironella i terres, va quedar certificada i aclarida amb una venda dels béns d'Ermessenda als nous comtes pel preu simbòlic de mil unces d'or.

Art i poder

Ermessenda va ser, a tots els efectes, una autèntica mecenes i promotora de l'art romànic: impulsora i contractadora. Això succeí en una etapa de creixement econòmic i de circulació de l'or dels tributs musulmans, que va permetre la colonització i erecció de monestirs i catedrals. Consten així, en la documentació, encàrrecs d'aixecament de nous edificis, de fundació de monestirs, de restabliment de canòniques. Simultàniament, es van fer encàrrecs abundosos i generosos per a la confecció de frontals d'altars amb peces d'orfebreria, creus, calzes, vitralls, joies, anells, segells, arquetes.

Consten així mateix deixes, dotacions i donacions que van propiciar la creació o la consolidació de

Santa Cecília de Montserrat (996), de Sant Miquel del Fai (997), de Sant Pere de Casserres (1006), de Sant Llorenç del Munt (1013-1014), i la consagració de Sant Pere de Roda (1022), l'ampliació de Ripoll i de Cuixà (1032), la consagració i dedicació de les catedrals de Vic i de Girona (1038), la consagració de Cardona (1040), l'associació del monestir de Sant Feliu de Guíxols a Sant Víctor de Marsella (1049) o la consagració de Sant Pere de Casserres (1053).

Ermessenda excel·lí també en donacions o presidint tribunals de restitució de béns a Ripoll, Sant Cugat, Sant Pere de les Puelles, Sant Pol de Mar i Sant Feliu de Guíxols.

Un exemple clar hem de situar-lo a Girona on, el 21 de setembre de 1038, participà amb el seu net en els actes de consagració i dedicació de la catedral, a la qual van assistir els bisbes Guifred de Narbona, Oliba de Vic, Arnau de Magalona, Berenguer d'Elna, Bernat de Coserans, Eribau d'Urgell, Guifred de Carcassona i Guislabert de Barcelona per acompanyar el bisbe Pere Roger, germà, com hem vist, de la comtessa. Amb motiu d'aquesta celebració, Ermessenda va fer una aportació de tres-centes unces d'or per a la construcció d'una taula d'altar, en realitat un frontal d'or que seria fos durant l'ocupació napoleònica de la ciutat. «*Ermessendis comitisse quae eadem die ad honorem Dei et matris ecclesiae trecentas auri contulituncias ad auream construendam tabulam.*»

La predilecció per l'església de Girona es concentrà en bona mesura en el monestir de Sant Daniel, que Ermessenda fundà, i en la catedral de Girona, que el bisbe Pere reconstruí. Ja hem vist que hi ha una relació de causa-efecte entre una cosa i l'altra: la compra al bisbe de l'alou de Sant Daniel obre les portes a la capitalització necessària del prelat per emprendre les obres de la catedral (1015). Després, el 1018, Ermessenda i Berenguer Ramon I, en compliment de la voluntat del comte recentment traspasat, «fan donació a l'església de Sant Daniel, que la mateixa comtessa ha edificat, de béns situats en diversos llocs». En realitat, béns i drets en més de vint termes i viles de Girona i del seu entorn més immediat. També el 1018 cedeix a la Seu l'alou d'Ullastret, pel qual hauria de pledejar amb el comte d'Empúries. Un any més tard, el bisbe i la comtessa, acompanyats d'altres persona-

litats, doten la canònica de la Seu de Girona. El 1020 Ermessenda i el seu fill Berenguer Ramon I cedeixen a la Seu de Girona una torre rodona molt propera a la catedral i l'espai de la canònica, que tornarà a ser dotada el 1031.

Devolució i testament

Santiago Sobrequés Vidal afirma: «El seu testament, fet mig any abans de la seva mort, és un veritable compendi de la geografia eclesiàstica de la Catalunya de l'època alhora que una mostra de la religiositat i de la fortuna monetària de la causant.» Efectivament, l'any 1057 va semblar com si la comtessa Ermessenda volgués acabar de viure en pau amb ella mateixa, i per aquest motiu vengué per mil unces d'or al seu net Ramon Berenguer I i la seva esposa Almodis totes les seves possessions. Així mateix aquell any va retornar a Berenguer Guifré de Cerdanya, el nou bisbe de Girona, vint-i-nou esglésies i uns quants castells i palaus de la diòcesi i comtat de Girona dels quals retenia la possessió per garantir-ne el manteniment.

I finalment el testament ens transporta a una geografia riquíssima del desplegament de l'Església i del seu poder i fa donacions testamentàries a la catedral de Girona per cobrir el dormitori dels canonges, als preveres i canonges de la Seu i de Sant Feliu de Girona, a diverses esglésies de la ciutat i del comtat de Girona, de Vic i Ripoll, de tots els comtats catalans, de Narbona i de la Provença, de més de cent mancussos per als canonges de Sant Pere de Roma, dos-cents per a finestres amb vitralls a Sant Pere de Roma, cent més al papa per a oracions i cent al Sant Sepulcre de Jerusalem.

Antoni Pladevall comenta altres aspectes del testament de caràcter més personal, amb deixes al seu seguici, als seus servidors, amb objectes valuosos d'ús

domèstic i amb la voluntat expressa de ser traslladada i enterrada a la catedral de Girona.

Gran, sola, reclosa a Besora, Ermessenda traspasà i l'esperava un lloc d'honor a la catedral que ella mateixa havia ajudat a finançar. Aquests sepulcres comtals assenyalen l'inici de la geografia comtal abans que aquell territori esdevingués explícitament Catalunya. Els comtes reis buscarien sepultura en monestirs més nous; les arrels, però, s'enfonsen al segle XI a la Catalunya Vella, quan la frontera dels comtats era encara inestable i a mig fer, una frontera permeable i porosa; potser per això el segell de la comtessa, que donà a la catedral de Girona, portava el seu nom incís en àrab i en llatí.